

Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine

Bünyamin ERUL, Doç. Dr.*

"On the Manuscripts of Hadith
Scholarship in Kazan-Tataristan
Libraries"

Abstract: Kazan is a city that has been one of the most important centers of residence and Islamic sciences. It has been famous due to its traditional education centers (al-madrassas), universities, scholars and libraries being the home for thousands of manuscripts and printed works. Although it has not been very successful at conserving its scholarly heritage due to the wars and revolutions it went through, there are still thousands of manuscripts in Kazan libraries. This article aims at introducing the hadith manuscripts in various libraries in Kazan and determining which books formed the hadith culture in Kazan district in history. It has not been possible to see or study all the manuscripts on the subject due to various difficulties in accessing these manuscripts. However, the works mentioned in the article give us sufficient idea about the subject. Accordingly, the source that was used most widely in the region is Tabrizi's *Mishkaat al-Masabeeh*, whereas the most common work of hadith collection in lay people's hands was al-Ushi's *Nisaab al-Akhbar*, and most popular selections are al-Arbain kind of works.

Citation: Bünyamin Erul, "Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazması Eserler Üzerine" (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, IV/2, 2006, pp. 107-125.

Key words: Hadith, Sunnah, Tataristan, Kazan, Manuscripts.

Giriş

İslâm'ın Tataristan'a girişi,** 2005 Ağustos'unda 1000. yılını kutlamış olan Kazan şehriden daha eskidir. Zira İdil Bulgar hanlarından Almus Han'ın milâdi 922'de İslâm'ı resmen kabul etmesi, İslâm'ın bu bölgeye çok daha evvel girdiğini göstermektedir. XIII. yüzyılda Moğol Tatar istilâsı sonucu yıkılan bu devletin yerine kurulan Altın Orda Hanlığı hükümdarlarından Berke Han'ın döneminde de (1257-1266) İslâm dini resmen kabul edilmiştir. XIV. yüzyılın sonlarına doğru bu devletin de çökmeye başlamasının ardından bölgede hanlıklar dönemi başlamıştır. Hanlar arasındaki siyasî mücadeleler Ruslar'ın işine yaramış ve bu hanlıklar ya kısa zamanda yıkılmışlar, ya da Rus himayesine

girmişlerdir.¹

Özellikle Kazan Hanlığı'nın 1552'de Ruslar tarafından yıkılışı İdil-Ural Türkleri'nin oldukça uzun sürecek bir Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma sürecine girmelerine sebep olmuştur. Rusların yaptığı bu asimilasyon politikası II. Yekaterina dönemine (1762-1796) kadar tavizsiz bir şekilde uygulanmıştır. Bu süreçte birçok kişi öldürülmüş, sağ kalanlar yerinden yurdundan edilmiş, eğitim ve kültür merkezleri ile camilerin çoğu yıkılmıştır.

II. Yekaterina'nın 22 Eylül 1788 tarihli fermanıyla Ufa'da Orenburg Muhammedî Rûhânî İdaresi (Orenburske Muhammedanskoe Duhovnoe Sobranie) adıyla bir müftülük kurulmuştur. II. Yekaterina'nın bu kararı, gerçekte müslümanları daha içten kontrol etmeye mâtuf olsa da, neticede müslüman Tatarlar, bazı büyük şehirlerde camiler ve medreseler açabilmişler, kendi dinî teşkilâtları bünyesinde imamlar, mollalar ve muallimler yetiştirebilmişler, bu da bölgede dinî ve ilmî faaliyetlerin yeniden başlamasını sağlamıştır. Gerek hükümetin yumuşama politikaları, gerekse ekonomik gelişmeler, ilmî gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar İdil-Ural bölgesinden Türkistan'a giden ticaret karvanları birçok öğrenciyi de beraberinde taşımıştır. Buhara ve Semerkand medreselerinde okuyan bu öğrenciler İdil boylarında yeni medreselerin açılmasına öncülük etmişlerdir. Ancak 1758'de açılan lise ve 1804'te açılan üniversitede verilen Batı tarzı eğitim sisteminin de etkisiyle Buhara'daki gibi, klasik tarzda faaliyet gösteren bu medreselerdeki eğitim sisteminin ıslah edilmesini zarurî kılmıştır.

1885'ten sonra usûl-i cedid okullarının açılmasıyla bölgede çok heyecanlı ve seviyeli bir ilim ortamı oluşmuştur. Bu dönemde *Cedidciler* ile *Kadimciler* arasında yapılan tartışmalar, birçok eserin yazılmasına ve on kadar ilmî derginin neşrine vesile olmuştur.²

İslâm'ı bu bölgelere taşıyan öncülerin, beraberlerinde az ya da çok bir ilmî birikimi taşıdıklarında şüphe yoktur. Meselâ Altın Orda âlimlerinden Mahmud Bulgari'nin (ö. 1358) *Nehcü'l-ferâdis*³ adlı eserinde birçok hadis kullandığı, yine

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul 2002, s. 17-18; Rızaeddin b. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları* (notlarla trc. İlyas Kamalov), İstanbul: Kaknüs Yayınları 2003; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 538-540; İsmail Türkoğlu, "Kazan", *DİA*, XXV, 134-136; İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *DİA*, XXV, 136-138.

² bk. İbrahim Maraş, *a.g.e.*, s. 18-23. XX. Yüz yılbaşı Tatar matbuatı hakkında yapılan bir çalışma, o dönem Tataristan'ında 312 gazete ve 89 derginin basıldığını ortaya koymaktadır ki bunlardan 47 gazete ile 29 dergi Kazan'da basılmış olup önemli bir kısmı dinî ve ilmî içeriklidir. bk. P. P. Gaynanov - P. F. Merdanov - F. H. Şekurov, *XX. Yüzyıl Başı Tatar Vakitli Matbuatı*, Kazan 2000.

³ Eser, Tataristan Kitap Neşriyatı tarafından Kril harfleriyle Tatar dilinde neşredilmiştir (Kazan 2002). 384 s.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Öğretim Üyesi, berul65@hotmail.com

** Bu makalenin erken bir sürümü Rusya İslâm Üniversitesi tarafından yayımlanmakta olan *el-Muhbir* adlı derginin I. sayısında (s. 56-76) Kril harfleriyle Tatarca olarak yayımlanmıştır.

1552 yılında *Hadisler Cıyıntığı* adıyla bir derleme oluşturulduğu bilinmektedir.⁴

Ancak gerek Moğol istilâları, gerekse yüzyıllardır hem Ruslar'la Tatarlar, hem de hanlıklar arasında yaşanan savaşlar ve bilhassa Sovyet ihtilâlleri maalesef bu ilmî mirasın çoğunu yok etmiştir.⁵ Hatta o dönemde yazılmış ilmî eserlerin günümüze kadar intikali bir yana, Berke Han'ın kurduğu Altın Orda'nın en mühim şehri Saray-Berke'nin yeri dahi bugüne kadar tesbit edilememiştir.⁶ Mûsâ Cârullah gibi daha 1949'da vefat eden bir âlimin telif ettiği elyazmaları, hatta geçen yüzyılın başlarında yayınladığı bazı kitaplar dahi maalesef bugün bulunamamaktadır.⁷

Şayet bölgedeki eski elyazmaları korunabilseydi, gerek onların istinsah edildiği zaman, mekân ve kişilerden, gerekse mevcut eser ve icâzetnamelerden hareketle hadis kitaplarının bölgeye girişleri tam olarak tesbit edilebilirdi. Tatar tarihine hadis ilminin girişini, en erken elyazmaları ile ilk medreselerde hangi hadis kitaplarının okunduğunun tam olarak tesbit edilebilmesi, şüphesiz çok daha uzun soluklu inceleme ve araştırmaları gerektirmektedir. Nitekim hem hadis, hem de tarih sahasında değerli eserlere imzasını atmış olan Rızâeddin b. Fahreddin Tatar tarihindeki hadis mirası konusunda bir vesile ile şunları yazmaktadır:

“Bizim kendi memleketimizde atalarımız olan Bulgar Türkleri zamanında Tatarların (Moğollar) yönetimi altındayken hadis ilminin yaygın olduğunu biliyorum. Bu mübarek ilmin mertebesi ve ona olan hürmet son zamanlarda anlaşıldı. Nitekim bu husus, Orenburg'ta bulunan 1840 yılından itibaren tertip edile gelen bir defterde mevcut kısa bilgilerden, imamlık, müezzinlik ve müderrislik için imtihana giren kimselerin biyogra-

⁴ bk. www.aliakis.org. Lobaçevski Kütüphanesi katalogunda Arapça 2329 numarada kayıtlı çok eski bir *Hadisler Cıyıntığı* bulunmaktadır. Ta'lik bir hat ile yazılan, başı ve sonu eksik olan dört varaklık bu risâlenin ismi de yazarı da bilinmemektedir. İlk sayfada surelerin faziletine dair bazı hadisler, “Hadisler Hakkında Gelen Rivayetler” başlığı altında kırk hadis ezberleme, hadis nakletme, hadisleri Kur'an'la test etme, işittiği her şeyi nakletmeme ile ilgili hadisler, “Fetva ve Nasihat Hakkında Gelen Rivayetler”, “İlim ve Öğrenme Hakkında Gelen Rivayetler”, “Âlimler Hakkında Gelen Rivayetler” ve “Cahilliğin Yerilmesi Hakkında Gelen Rivayetler” şeklinde kırmızı mürekkeple yazılmış başlıklar altında muhtelif hadisler bulunmaktadır.

⁵ Lobaçevski Kütüphanesi katalogunda Türkçe 52 numarada hicrî 1299 tarihli *Alimcan Barûdi'nin Hatıra Defteri* şeklinde kayıtlı yazmada muhtelif kütüphanelerdeki kitapların listelerini bakıldığında, o dönemdeki eserlerin çokluğu ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. bk. vr. 16–17, 19–20, 26, 40–46.

⁶ İlyas Kamalov, “Altın Orda Devleti'nde Toprak ve Vergiler”, *Altın Ordu ve Kazan Hanları* (nşr. Rızâeddin b. Fahreddin), s. 209.

⁷ Meselâ, *İfâdetü'l-kirâm Şerhu ehadis-i Bulûğî'l-merâm, Nüzhetü'n-nazar Şerhi* (Orenburg–1910), başında mukaddimesi bulunan İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı ve *Hasâisu'n-Nebî* gibi hadis ile ilgili kitapların yanı sıra, yıllarca uğraşmış bir türlü yayımlayamadığı Kur'an tercümesi maalesef hâlâ bulunamamıştır. Diğer âlimlerin de böyle birçok eseri kayıptır. Bunlardan bir kısmının da, dönemin zulmünden kurtulmak için gittikleri değişik ülkelerde bulunduğu muhakkaktır. Ayrıca tarafımızdan, Tatar âlimlerin Türkiye'deki hadis mirası üzerine başka bir makalenin yazılması da plânlanmaktadır.

fileri, hocaları ve hadis konusunda neler okuduklarına dair sorulan sorulara verdikleri cevaplardan da anlaşılmaktadır. Buna göre daha sonra meşhur imam ve müderrisler arasına girecek olan bu talebelere kimi “Hadis ilminden *Aynü'l-ilm* okuduk”, bazıları “*Tarikat-i Muhammediyye* okuduk” diye yazmaktadırlar. Daha sonraları ise bazıları “Hadis dersinde *Mişkâtü'l-Mesâbih* okuduk” demektedirler. *Mişkât'*ı okutan müderrislerin de bu eseri hadis ilminin kaidelerine uygun biçimde okuttuklarını zannetmem. Sanırım onlar *Mirkât* şerhini esas alıp onu tercüme etmektedirler.

Öteden beri bizim âlimlerimiz arasında hadis ilmini kendi usulü ve kaideleri ile bilen âlimler Kursavî, Ali Tüntârî ve Mercânî'dir. Âlimcan Barudî ve arkadaşlarından bazı zatlar ile, Hicaz'da bu ilimden istifade edip gelen 3–4 akranımızın bu doğrultuda inşallah bizim kadirli seleflerimizin hayırlı halefleri olurlar diye ümit etmekteyim.”⁸

Rızâeddin b. Fahreddin bir başka eserinde ise Rusya müslümanları arasında hadis ilminin tarihini dört devirde ele almaktadır:

1. Devir: Hayret Devri: Kazan'ın Rusya hâkimiyeti altına girdiği tarihten başlar. Bu devirde müslümanlar özgür değillerdi, İslâm da resmî din olarak kabul edilmiyordu. Bu sebepten müslümanlar, ümitsizlik ve şaşkınlık içine düşmüş, ilim ve mârifet yolunda bir adım olsun yürüme imkânı olmamıştır.

2. Devir: Dağistan Devri: Hissiz ve hareketsiz durmaktan bir netice çıkmayacağını anlayan müslümanlar, Dağistan taraflarına bazı talebeleri tahsile göndermişlerdir. Bu talebeler orada ya kendilerinin açtıkları mekteplerde, ya da evlerinde çocukları okutmaya başlamışlardı. Bu devirde, Arapça sarf ve nahiv ile fıkıh ilimleri revaçta olmuştur. Dağistan'da okuyan talebelerin hatları güzel olduğu için memleketimizdeki yazma eserler bunlar ve talebeleri tarafından yazılmıştır. Onların okudukları ilimler faydalı olmuş, halkın ahlâk ve âdetlerine de güzel tesir etmiştir. Bu devirde her ne kadar Kur'an ve hadis ilimleri okutulmamış ise de, halk arasında güzel ahlâk, İslâm kardeşliği, edep ve insaf yaygın hale geldiği için bu devre ‘Altın Devri’ denilse yeridir.

3. Devir: Skolâstik Devri: Orenburg şehrinin kurulduğu tarihten hicrî XIV. yüzyılın başına kadarki zamandan ibarettir. Sahra halkları Rusya'ya bağlılıklarını kabul ettikten sonra Türkistan ile Rusya arasında ticaret yolları açılınca, ticaret kervanlarıyla birlikte Rusya müslümanları Buhara taraflarına tahsil amacıyla gidip gelmeye başlamışlardır. Bu sırada Rusya Devleti de İslâm dinini resmî olarak tasdik ettiğinden, Buhara'dan gelen büyük âlimler buralarda medreseler açmışlar ve serbest bir şekilde talebe okutmuşlardır. Ancak, Buhara'daki dersler, Esâlîb-i Yunan, kitap dîbâceleri, şerh ve haşiyelerin bahis ve münazaraları olduğundan, bunları rehber edinmiş olan bizdeki medreselerde de Kur'an ve hadis ilimleri ile ciddi surette iştilgal edilmemişti. Gerçi Kursavî, Şeyh Ali Tüntârî ve Mercânî gibi büyük zatlar bazı hadis kitaplarından okutulmuşlarsa da, bu dersler başkaları nezdinde itibarsız kalacağı korkusuyla talebe-

⁸ Rızâeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 187.

ler skolâstik dönemin mevcut derslerinden başkasına rağbet etmedikleri için pek önemli sayılmazlar.

4. Devir: İntibah (Uyanış) Devri: Hicrî XIV. yüzyılın başlarından itibaren başlar. Frenk âlimlerinin İslâm'a yönelik taarruzlarına karşı cevap vermek şöyle dursun meseleyi açıkça anlamaktan dahi aciz olduklarını anlayan skolâstik âlimler, hatalarını anladılar ve gerçek ilim yoluna girmeleri gerektiğini itiraf ettiler. Onlara cevap vermezden evvel, hakiki İslâm'ı öğrenmeleri gerektiğini gördüler. İşte bundan sonra Kur'an ve hadis ilimlerini tahsil için yol açıldı. Bu ilimlerin tahsil edileceği yerler de Buhara değil, belki Hicaz ve Mısır idi. Bazı talebeler buralara giderek yeni ilim ve maarif tahsil ettikten sonra, memleketeye döndüklerinde umumî bir uyanışa sebep olmuşlardır. Böylece skolâstik ilimlerin yerini, şeriatın esası olan sünnet ilimleri almıştır. Bundan anlaşılmaktadır ki memleketimizde hadis ilminin yaygınlaşması 'bugünkü' denilecek kadar yeni bir şeydir. Hadis ilmini usul ve kaidelerine göre tahsil etmek yaklaşık olarak hicrî XIV. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır. Kitap, Sünnet, sirret ve sahâbe biyografileri konularında gençler, memleketimizdeki yaşlı âlimlere göre daha iyidirler. Bunlar arasında sadece (Buhârî'nin) *es-Sahih*'i değil, *Kütüb-i Sitte*'nin tamamını mütalaa etmiş gençler vardır. Bizim bildiğimize göre, memleketimizde ciddi surette hadis ilmine hizmet edeceklerin başında Âlimcan Barudî hazretleri olsa gerek. Bu zat, *Kütüb-i Sitte*'nin en önemlisi olan *el-Câmiu's-sahih*'i ders programına koyup, bizzat kendisi onu muntazam şekilde okutmuş, hatta birkaç defa onu hatmetmiş ve güzel talebeler yetiştirmiştir. Hicrî 1314 tarihinde Medine'de hadis-i şerif müderrislerinden olan Seyyid Muhammed Ali ez-Zâhir el-Medenî el-Vitrî memleketimize geldiğinde onun ders halkalarına pek çok talebe, muallim, imamlar ve müderrisler iştirak etmiş, ondan hadis dinleyerek bu ilmin lezzetini almışlardır. Şimdi bu günümüzde dinî medreselerimizin ekserinde Kur'an-ı Şerif ve hadis ilimleri umumî denilecek bir surette ders olarak okutulmaktadır.⁹

Her ne kadar tevazuundan dolayı kendisinden hiç söz etmemişse de, gerek *Câmiu'l-kelim Şerhi*, gerekse *Kütüb-i Sitte ve Müellifleri* adlı kıymetli eserleri sebebiyle hadis konusunda bu bölge âlimleri arasında Rızâeddin b. Fahreddin Efendi'yi, Kur'an'la yetinip Sünnet'i inkâr edenlere cevap olarak Hindistan'da Arapça olarak yazıp bastığı *Kitâbü's-Sünne* adlı eseriyle Mûsâ Cârullah Bigiyef'i burada mutlaka zikretmek gerekir. Aslında *Cedîdciler* ile *Kadîmciler* arasında yapılan birçok tartışma dikkatleri hadis ve sünnet konusuna çekmiş, gerek medreselerde okutulan derslerde, gerekse telif edilen eserlerde hayli gelişmeler görülmüştür.

Ayrıca Muhammediyye Medresesi programına göre; hadis ilminde lise 5. sınıfta hadis (iki saat) dersinde İmam Muhammed'in *el-Muvatta'* rivayeti

takriben yarısına kadar; usûl-i hadîs (bir saat) dersinde hadis, haber, sened, merfû vb. istilâhlar ve meşhur hadis kitapları hakkında genel mâlûmat verileceği; lise 6. sınıf hadis (üç ders) dersinde İmam Muhammed'in *el-Muvatta'* rivayetinin devamı, âliye 1., 2. ve 3. sınıflarda ise kısaca şerh ve beyan ile Buhârî'nin tamamının okunacağı ifade edilmiştir.¹⁰

A. Lobaçevski Kütüphanesi'ndeki Bazı Elyazması Eserler

Elyazmaları üzerinde çalışmanın birtakım güçlükleri vardır. Bir de buna çalışmamız açısından büyük önem taşıyan Rusça'yı bilmeyişimiz, mevcut kütüphaneler ile katalogların yeterince doğru ve düzenli olmaması, böylesine geniş bir konunun iki, üç ay gibi kısa bir sürede yazılmış olması gibi faktörler eklendiğinde ortaya iddialı bir çalışmanın çıkması bir hayli zordur. Çalışmamız sırasında Kazan'daki kütüphanelerden Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Tarih Enstitüsü Mîrashânesi,¹¹ ve Milli Arşiv'deki elyazmalarına ulaşılmıştır. Lobaçevski Kütüphanesi'nde günde sadece beş elyazmasının verilmesi sebebiyle, oradaki birçok eserin incelenme imkânı bulunamamıştır. Dolayısıyla hadise dair elyazması eserlere dair bu ilk çalışma, Kazan'daki bütün kütüphanelerin tarandığı veya bütün elyazması eserlerin tesbit edildiği iddiasında bulunmaktan ziyade, kuruluşunun 1000. yılında Kazan'a ithaf edilmiş bir dergide yayımlanarak, Rusça ve Tatarca bilen ilim ehli kimselerce ikmal edilmesi ümidiyle neşredilmiştir.

Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevski Kütüphanesi'nde elyazmalarının bulunduğu on numaralı binadaki konulara göre yapılmış olan kutudaki kataloglarda 'hadis' kısmında yer alan 300'e yakın elyazmasından inceleme imkânı bulunanlar aşağıda anlatılacaktır. Zaman darlığı sebebiyle inceleme imkânı bulunamayanları ise, kataloglarda gördüğüm şekliyle nakletmekle yetineceğim. Burada, birkaç başlık altında tasnif edilerek yazmalardan söz edilirken, bilgi fişlerindeki bazı hatalara da işaret edilecektir.

a. Hadis Kaynakları ve Şerhleri

Sahîhu Buhârî, Ar. 1503, 548 s.; 1274, 818 s.; 1744; 3443, 416 s.; 1276, 444 s., 2989, 264 s., 1784 yılı; *el-Kevâkibü'd-derâri fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kirmânî, Ar. 769, 312 vr.. Eser, hicrî 868/ milâdî 1463'te Ba'lebek'te müezzin olan Abdullah b. Ebû Bekir Abdullah eş-Şâfiî tarafından nesih hatla yazılmıştır. Bu hicrî 793'te vefat eden Kirmânî'nin ölümünden 75 yıl sonra istinsah edildiği anlamına gelmektedir; (*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kirmânî, Ar. 1901, 668 s.;

¹⁰ bk. *ed-Dîn ve'l-edeb*, 1913, 20–21. sayılar, s. 628–647.

¹¹ Burada Milli Kütüphane'den Sayın Ayrat Bey ile elyazmaları bölümünde görevli hanım efendilere ve Mîrashâne'den Marsil Efendi'ye, Lobaçevski'den Elmira Hanım'a yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim.

⁹ Rızâeddin b. Fahreddin, *Kütüb-i Sitte ve Müellifleri*, Orenburg 1910, s. 50–54 (özetle).

Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, İbn Hacer, Ar. 1280, hicrî 1290. yıl; *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Aynî, Ar. 1752, 858 s.; *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Muhammed Ya'küb, Ar. 1833, 776 s.; *Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Süyûtî, Ar. 2699, 600 s., 1698. yıl; *et-Tevşih alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Süyûtî, Ar. 856, 512 s.; *Kitâbü'l-Megâzî (Rub'u sâni min Sahîhi'l-Buhârî)*, Ar. 2707, 772 s., hicrî 1203. yıl.; *Sahîhu Müslim*, Ar. 1331, 240. Nesih ile yazılmış, hadislerin başında yer alan 'haddesenâ' ifadeleri kırmızıyla yazılmış olup, bab başlıkları ise sayfa kenarlarında yer almaktadır. Yazıldığı yer ve zaman belli olmamakla birlikte eski bir nüsha olduğu anlaşılmaktadır. *Sahîhu Müslim*, Ar. 2705, 790 s., Buhârâ 1456; *Sünenü İbn Mâce*, Ar. 1286, 1082 s.; *Câmiu'l-mesânid li-Ebî Hanîfe*, Ar. 1275, 215 vr.. I. cilt. Hârizmî'nin İmam Ebû Hanîfe'ye ait 15 *Müsned*'i bir araya getirdiği bu eser, katalogda *Müsnedü Muhammed b. Mahmûd* olarak geçmiştir. Gayet güzel bir nesih hat ile yazılmıştır; *Mesâbihu's-sünne*, el-Begavî, Ar. 782, Bağdat 781 yılı; Ar. 747. Eşref b. Ebû'l-Berekât Abdülmelik el-Hüseynî el-Gaznevî tarafından hicrî 781 senesinde Bağdat'ta istinsah edilen eser Kazan'daki en eski yazmalardan biridir. Eserin sonunda Eşref b. Ebû'l-Berekât'a ait bir icazet ile (vr. 391-393^a) bir kiraat kaydı bulunmaktadır (vr. 393^b). Kitaptaki eksik kısımlar çok yeni ve nefis bir nesih hat ile tamamlanmıştır (vr. 300-309^a, 372-377^a, 381-385^a). Kapak ismi ve başlıklar sülüs ile metin ise kırık nesih ile yazılmıştır; *Mesâbihu's-sünne*, el-Begavî, Ar. 3446, 277, hicrî 1061/milâdî 1650. Katalogta *es-Sihâh* olarak kayıtlı "Bâbü Bulûgî's-sagîr"e kadarki kısmı eksik bu yazma da *Mesâbihu's-sünne*'dir. Büyük boy olan yazmanın vr. 207'den sonra satır aralarında ve sayfa kenarlarında birçok açıklama vardır; *et-Tahdîs min hisâni'l-Mesâbih (Ravâhu Ebû Hüreyre)*, Ar. 5539, 73 vr.; *el-Mefâtih şerhu'l-Mesâbih*, Mazharüddin el-Hüseyn b. Mahmûd b. el-Hüseyn ez-Zeydânî, Ar. 770, 232 vr.. İlk üç varakta hadis ve hadis ilimlerinin çeşitleri hakkında uzunca bir mukaddime bulunmaktadır. Sonra "Şerhu dibâceti'l-kitâb" (vr. 3), ardından da "Kitâbü'l-İmân" başlamaktadır. Begavî'nin *Mesâbihu's-sünne*'si üzerine yapılan şerh nefis bir nesih hat ile yazılmıştır; *el-Mefâtih fi Şerhi'l-Mesâbih*, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, Ar. 1101, 20 s.; *Mirkâtü'l-mefâtih*, Aliyyü'l-Kârî, Ar. 1823, 720 s.; 1338, 904 s.; 1863, 574 s., 1865, 574 s.; 1865, 944 s.; 1681, 834 s.; 1660, 1036 s.; 2420, 432 s.; 2421, 516 s.; 2422, 550 s.; 2423, 448 s.; 4130, VII+277s.; 3774, 372 s.; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Muhammed b. Abdullah el-Ömerî et-Tebrîzî, Ar. 710, 150 s.; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Ar. 3309, 324 vr.; 4126, 479 vr.; 3631, 189-357 vr.; 4129, 236 vr.; 4125, 550; *Mişkâtü'l-Mesâbih Şerhi*, Ar. 698, 288 vr.; *Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Hasan b. Muhammed et-Tayyibi, Ar. 3341, 645 vr.; *Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, 3492, 314 vr.; 3324, 85 vr.; *Şerhu'l-Mişkât*, I. Cild, Ar. 1525, 770 s.; II. Cild, 1626, 564 s.; *Şerhu'l-Mişkât*, eş-Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî, Farsça, 132, III cilt, 648 s.; 135, 436 s, 1290. yıl; 137, 708 s, hicrî 1292. yıl.; 446, 924 s.; *Câmiu'l-usûl*, Ar. 1479, 516 s.; *Teyşiru'l-vusûl ilâ Câmi'i'l-usûl*, Abdurrahman b. Ali, İbnü'd-Deyba' eş-Şeybânî, Ar. 761, 300 s. milâdî 1561. yıl. Seyyid Muinüddin b. Seyyid tarafın-

dan hicrî 969 senesinde kırık nesihle yazılmış olan yazma tamdır. İbnü'd-Deyba'ın hicrî 944 senesinde vefat ettiği düşünülürse, eser müellifin vefatından 25 sene sonra yazılmıştır. Dolayısıyla eski bir yazma olarak görülmelidir. Başında geniş fihristi olup, başlıklar kırmızı kalemle yazılmıştır; *el-Câmiu's-sagîr*, Süyûtî, Ar. 928, 192 s.; *Nevâdirü'l-usûl*, el-Hakîm et-Tirmizî, Ar. 745, 146 vr. (ta'lik hat ile yazılmış kenarlarında açıklamalı, XIX. asra ait, I. cilt; XVII. yüzyıl Bulgar; 5548, 9+325 vr.; *Nevâdirü'l-usûl*, el-Hakîm et-Tirmizî, Ar. 708, 260 vr., Şerefeddin b. Molla Saîd el-Bulgarî tarafından muhtemelen hicrî 1240 senesinde yazılmıştır. Kırık ta'lik hat ile yazılan kitap, büyük boy olup, tamdır. Başında fihristi, sonunda ise Molla Salâhaddin b. Molla İshak'a ait mühür bulunmaktadır; *Keşfü'l-hafâ*, Aclûnî (ö. 1749), Ar. 729, 273 vr., Aclûnî'nin kardeşinin oğlu olan Süleyman b. Abdülhâdî tarafından müellif nüshasından 1758 yılında, müellifin vefatından dokuz yıl sonra, nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Gerek noksansız ve çok okunaklı bir hat ile yazılması, gerekse müellif nüshasından istinsah edilmesi sebebiyle Kazan'daki en önemli yazmalardan biridir. *Keşfü'l-hafâ*'nın tahkikli bir neşrinin yapılması halinde bu nüshanın mutlaka kullanılması gerekir. Hadislerinin ilk kelimeleri kırmızıyla yazılmış olan eserin, eş-Şeyh Muhammed adlı bir zat tarafından Medine medreselerinden birine vakfedildiği anlaşılmaktadır; *Şemâil-i Şerîf*, Muhammed b. İsa et-Tirmizî, Ar. 1401; *Cem'u'l-vesâil şerhu's-Şemâil*, Ali el-Kârî, Ar. 1960, 556 s.; Tirmizî'nin eş-Şemâil adlı eserinin şerhidir. Ta'lik bir hat ile yazılan ve eksiksiz olan eserin istinsah tarihi ve müellifi belli değildir. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmış, metinlerin üstleri kırmızı ile çizilmiştir. Başında fihristi bulunmaktadır; *Hilyetü'l-evliyâ'*, Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ar. 755, 301 s. Baş tarafı yok.; *eş-Şifâ'*, Kâdî İyâz, Ar. 1732, milâdî 1405'te yazılmıştır; 1828, 562; *Riyâzü's-sâlihîn*, Nevevî, Ar. 3639, IX+208 vr.

b. Hadis İlmine Dair Eserler

Mukaddimetü İbni's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazürî, Ar. 744; *Nuhbetü'l-fiker*, İbn Hacer, Ar. 1485, 6-43a vr. 1844 yılında Molla Hasanüddin Medresesi'nde Saîd Hazret'in nüshasından istinsah edilmiştir. Güzel bir nesihle yazılan eserin kenarlarında ve satır aralarında bazı açıklamalar görülmektedir; *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*, Ar. 743, 173 vr., hicrî 1110 yılı; *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*, Ebû'l-Hasan b. Muhammed Sâdık es-Sindî, Ar. 3659, 164 vr. XIX. yy.; *Behcetü'n-nazar Şerhu Nuhbetü'l-fiker*, Ebû'l-Hasan b. es-Sindî, Ar. 1166, 256 s.; 1167, 320 s.; *el-Fevâid fimâ yeteallaku bi-ilmî'l-hadîs mine'l-fevâid*, Muhammed b. Şemseddin et-Tuntarî, Ar. 2802, 8 vr., nefis bir ta'lik hat ile yazılmış olan bu kısa Arapça risâle, mukaddime, hadis ilminin tarifi, hadisin metni ve senedi, hadislerin kısımları ve çeşitleri gibi konuları içermektedir; *Risâle fi usûli'l-hadîs*, eş-Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî, Farsça 146, 72 s.; *el-Hulâsa fi ma'rifeti'l-hadîs*, Tîbî Hasan, Farsça 503, 78 s., hicrî 883. yıl; *Muhtasaru câmi muhîl li-ma'rifeti'l-hadîs*, Ar. 1374, hicrî 1214. yıl; baştan bir, sondan ise iki sayfası

bulunan bu eserin mukaddimesinde hadis usulü ve istilahlarının beyanı, sened, isnad, mütevâtir haber gibi terimler tarif ediliyor. 2. sayfada hadis alma ve nakletme yollarından münâvele, mükâtebe, i'lâm ve vicâdeden bahsediliyor. Esmâü'r-ricâle tahsis edilmiş olan 4. babda hadis imamları ile bazı muhaddislerin vefat yerleri ve tarihleri veriliyor. Kenarlarında bazı açıklamalar bulunan yazma 1214'te Kötékurgan denilen bir yerde ta'lik bir hatla yazılmıştır; *Şerhu Risâletin fi usûli'l-hadîs*, Yahyâ b. Abdurrahman el-İrâkî el-İsbahânî, Ar. 1795, 3-13a vr. Eser, kitabın başında yer alan Hâfız İbn Ferah el-İşbilî eş-Şâfî'nin 22 satırdan oluşan manzum *Hadîs Usulü'ne* yazılmış bir şerhtir. Hicrî 972'de nesihle yazılmış ve metinler kırmızı kalemle ayırt edilmiş olan eser müellif nüshasıdır. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs*, İbnü'l-Esîr, Ar. 759, 590 s., milâdî 1646. yıl; *Kitâbün fi esmâi'r-ricâl*, Ar. 3907, IX+208 vr. İki bölümden oluşan yazmanın ilk bölümünde, *Miškât*'ta isimleri geçen sahâbe, tâbiün ve başkalarının alfabetik olarak tanıtıldığı bir eserdir. İkinci bölümde ise, *Miškât*'ın başında zikredilen İmam Mâlik, Nu'mân b. Sâbit, Ebû Hanîfe, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî ve Ahmed b. Hanbel gibi imamlar tanıtılmaktadır. Naklettiği bilgilerin kaynaklarını zikretmeksizin kısa bilgiler sunan eserde, imamlar bahsi daha uzun tutulmuştur; *Esmâü'r-ricâl*, Ar. 5541, 8 vr. Okunaklı bir nesih ile yazılan eserin, Nesibe ile başlamayıp, Hennad b. Sırrî ile bitmesi, eksik olduğunu düşündürmektedir. Mevcut her harfte sırasıyla sahâbe, tâbiün ve farklı kimşeler tanıtılmıştır. Önce isimler, sonra künyeler, sonra oğullar, sonra da nisbeler verilmiştir. İsimler kırmızı kalemle sayfa kenarına yazılmıştır. Belli bir kitaba dayalı olduğu anlaşılmalıdır. Zira her isimden sonra "salât vb. felan kitapta adı geçmektedir vb." denilmektedir; *Tebyînü'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, Ali el-Kârî, Ar. 1029, vr. 63-73. hicrî 1136/milâdî 1723. Ta'lik bir hat ile yazılmış olup, alfabetik bir tertip ile tasnif edilmiştir; *Tezkira li'l-Mevzûât*, Şeyh Muhammed Tâhir, Ar. 1277, 239 vr. Arapça okunaklı bir nesih hatla yazılmış olan kitabın doğrudan uydurma hadislerle hüküm vermekten bahsederek başlaması, başlangıcından itibaren en azından ilk sayfasının eksik olduğunu düşündürmektedir. San'ânî ve İbnü'l-Cevzî'nin uydurma hadislerle ilgili meşhur kitaplarında Buhârî ve Müslim'de yer alan bazı hadislere dahi uydurma hükmü verecek kadar ileri gittiklerini söyleyen müellif, Fîrûzâbâdî, Zeynüddin el-İrâkî, Sehâvî, Süyûtî, San'ânî, Sirâceddin el-Kazvînî, Şeyh Ali b. İbrâhim el-Attâr gibi âlimlerin uydurma hadisler ile ilgili eserleriyle, tahrîc kitaplarından onların görüşlerini topladığını ve böylece uydurma hadisler hakkında hatırlatıcı bir eser meydana getirdiğini belirtmektedir. Mukaddimesinde hadis istilahlarından, uydurma hadislerin kısımlarından ve içinde uydurma hadisler bulunan kitaplardan bahseden müellif, daha sonra belli bab başlıkları altında birçok rivayete yer vermiştir. Ciltli olan yazmanın başında müellifin *Mecmau'l-bihâr fi garîbi'l-hadîs* adlı eserin musannifi olduğu kaydı düşülmüş, bu ise kitabın isminin yanlışlıkla kataloga *Tezkira fi garîbi'l-hadîs* şeklinde kaydedilmesine yol açmış-

tır; *Şerhu Sifri's-saâde*, Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî, Farsça 131, 998 s. Hicrî 1104. yıl.

c. Erbaîn Türü Hadis Derlemeleri

Futûhat-i Vehbiyye, Ar. 1448, 1820 yılı; *Şerhu Erbaîn*, Ar. 2918, 14-94 varakları arası. 1853 yılında Muhammedcan b. Molla Gilmân tarafından yazılmıştır. Hadisler genellikle hikâyelerle şerhedilmiştir; *Şerhu Erbaîn*, Ar. 941, 53 vr. Müellifi belli olmayan eser, evvelki şerhin aynısı olup 14. hadisin şerhinde kalmıştır; *Şerhu Erbaîn*, Abdurrahman el-Câmî, Ar. 1455, milâdî 1858'de yazılmıştır; *Ehâdis müntehaba*, Kursavî, Ar. 892, 80 sayfa. Katalogda 125 Hadîs diye geçmektedir. Hadisler rakamlı ve şerhsiz bir şekilde sıralanmıştır. 4 sayfalık "Duâü'l-muâfât" sonrasında 125 hadis daha yer almaktadır. Abdülhâlık el-Kursavî tarafından yapılan bu derlemede toplam 454 hadis bulunmaktadır; *Ehâdis müntehaba*, Kursavî, Ar. 1282, 39 vr. Hadisler rakamlı olup, satır aralarında bazı Tatarca açıklamalar vardır. 434 hadisin 317'si Münâvî'nin *Kenzü'l-hakâik*'inden, 119'u Süyûtî'nin *el-Câmiu's-sagîr*'inden, sekizi *el-Mesâbih*'ten alınmış, ardından da "Duâü'l-muâfât"a yer verilmiştir; *Ehâdis-i Müntehaba (Ehâdis-i Nebeviyye)*, Kursavî, Ar. 1268, 33 vr. Süyûtî'nin *el-Câmiu's-sagîr*'inden seçme 452 hadis içermektedir. Önce 325 ardından 127 hadis sıralanmış, peşinde de "Duâü'l-muâfât" yer almıştır. Harika bir ta'lik hatla yazılmış olan risâlenin satır aralarında bazı Tatarca açıklamalar vardır; *Hisnü'l-hasîn*, Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, Ar. 1021, vr. 2-28. Tam adı *Hisnü'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn ve silâhu'l-mü'minin* olan kitap, *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra, Ebû Avâne, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Hâkim, İmam Mâlik, Dârekutnî, İbn Ebû Şeybe, Bezzâr, Ebû Ya'lâ, Dârimî, Taberânî, Beyhakî ve İbn Merdeveyh gibi muhaddislerin eserlerinden derlenmiş ve her bir kaynak belli bir rumuz ile gösterilmiştir. 21 risâleden oluşan bir mecmuada yer alan eser, 1136'da (1723) istinsah edilmiştir; *Hisnu'l-hasîn*, Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, Ar. 1795, 14-80 vr. 791'de Dımaşk'ta yazılan eser, Ahmed b. Hasan b. İbrâhim tarafından 1166 yılında istinsah edilmiştir. Kenar ve satır aralarında birçok açıklamaya rastlanmaktadır. Katalogda eser yanlışlıkla Yahyâ b. Abdurrahman el-İsbahânî'ye nisbet edilmektedir; *Hisnü'l-hasîn*, Muhammed b. eş-Şeyh Şemseddin Muhammed el-Cezerî, Ar. 1771; *Şerhu Hisni'l-hasîn*, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, Ar. 1022, vr. 29-47; *Mecmûa fi hadîs*, Ar. 5559, 18 vr.; *Mecmûa-i ehâdis*, Ar. 5556, 53 vr. (331-1010); *Erbaün en-Nevevî*, Ar. 939, 60 s.; *Hadîsu Erbaîn*, Ar. 2665, 44 s.; 1942, 122 s.; 1800, 536 s., hicrî 1250. yıl; *Şerhu Hadîs-i Erbaîn*, Ar. 2327, 238 s.; *Şerhu Erbaîn*, Ar. 940, 54 s.; *Cihil Hadîs*, Ar. 2309, 44 s.; *Şerh-i Cihil Hadîs*, Hakîm et-Tirmizî, Ar. 2706, 212 s. milâdî 1413. yıl.; *Erbaüne Hadîsen*, Ar. 5479, 69 vr.; 5480, 129 vr.; 5481, 38 vr.; 5482, 24 vr.; 5483, 23 vr.; 5484, 12 vr.; 5485, 10 vr.; 5486, 10 vr.; *Şerhu Erbaîne Hadîsen*, Ar. 4148, 90 vr.; 4149, 91 vr.; 5487, 36 vr.; 5488, 86 vr.; 5489, 62 vr.; 5490, 47 vr.; 5491, 57 vr.; 5492, 4 vr.;

5493, 36 vr.; 5494, 54 vr.; 5994, 53 vr.; *Kırk Hadis*, Ar. 2369, 104 s.; 2350, 82 s., 1883. yıl; 2349. 24 s.; 2337, 38 s.; 2088, 12 s.; 2044, 20 s.; 3200, 63 vr., başı yok, XIX. yy.-Rusya.; Farsça 183, 44 s.; *Hadis muntehaba min Kenzi'l-hakâik, hadis menkül min el-Câmi'l-usûl*, Ar. 2724, 140 s., Kazan-1851; *Hadisu miât*, Ar. 5545, 17 vr.; *Hadisler*, Ar. 2846, 36 s., Karatay 1830. Zikir, şiir, Kur'an vb. muhtelif konulardaki birçok bab başlığının ardından isnadsız olarak hadislerin zikredildiği bir eserdir. Bab başlıkları kırmızı mürekkeple yazılan kitabın başı ve sonu eksiktir. Hadislerin sonunda “şın, ayın, te, tı ...” gibi bazı rumuzlar kullanılmıştır. Eserin *Nisâbü'l-ahbâr* olması muhtemeldir; *Hadisler*, Ar. 3135; 2083, 30 s.; 2037, 52 s.; 1618, 1086 s. 2838, Türkçe, 919.

Ayrıca herhangi bir risâleden, bir hadis kitabından ya da şerhten bir kısım şeklinde kaydedilmiş birçok yazma bulunmaktadır. Aslında tek tek incelenmesi halinde bu parçalardan çoğunun hangi kitaba ait olduklarını tesbit etmek mümkün ise de, bunun çok fazla zaman isteyen bir çalışma olduğu açıktır. Biz burada bunların sadece numaralarını vermekle yetiniyoruz: 3715, 5495, 5496, 5497, 5498, 5500, 5501, 5502, 5503, 5504, 5505, 5506, 5507, 5508, 5509, 5510, 5511, 5512, 5513, 5514, 5515, 5516, 5517, 5518, 5519, 5520, 5521, 5522, 5523, 5524, 5525, 5526, 5527, 5528, 5530, 5531, 5560, 5499, 5552, 5540, 5507, 5507, 5532.

d. Hadislerle Vaaz ve Nasihate Dair Eserler

Nisâbü'l-ahbâr, Sirâceddin Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhammed el-Ûşî el-Fergânî (ö. 575/1179)¹². Kitap, aynı müellifin 1000 hadisten oluşan ve her babda on hadise yer verdiği *Guraru'l-ahbâr ve dürerü'l-eş'âr* adlı eserinden talebelere kolaylaştırmak üzere ihtisar edilerek hazırlanmıştır. Şeyh Ebû'l-Alâ el-Ûşî, bu çalışmasında 500 hadise yer verdiğini söylemektedir. Allah'ın rahmeti, kelime-i şahâdet, riya, ihlâs, Hz. Peygamber'e salavat, onun şefaati ve evlatları, Arap ve Acemin hayırlıları, fetva, ilim, hastalık, ölüm, cenaze, cennet, cehennem, zaman ve mekânların faziletlipleri vb. çeşitli konulardaki rivayetlerden derlenmiştir. Kaynakları alfabetik olarak kullanan Ûşî, eserinde azamî bir şekilde bu uygulamaya sâdik kalmaya çalışmıştır. Müellif mukaddimesinde bab başlıklarını verdikten sonra kaynaklarını ve kullandığı rumuzları vermektedir. *Kitâbü'l-İknâ* “ا”, *Tenbih* “ت”, *Câmi* “ج”, *Ravzatü'l-ulemâ* “ز”, *Şihâbü'l-ahbâr* “ش”, *Sahih-i Buhârî* “ص”, *Tabakât* “ط”, *Uyûnü'l-mecâlis* “ع”, *Garibu Ebî Ubeyd* “غ”, *Firdevsü'l-ahbâr* “ف”, *Kenzü'l-ahbâr* “ك”, *el-Lü'lüyyât* “ل”, *Müsnedü Enes* “م”, *Nütef* “ن”, *Yevâkît* “ي” harfleri ile gösterilmiştir.

Bölgede en yaygın kitap olan eserin birçok nüshaları bulunmaktadır: Ar. 1937, 136 s.; 3203, 41 vr.; 3664, 43 vr.; 4140, 89 vr.; 4141, 59 vr.; 4142, 58 vr.; 4143, 37 vr.; 4144, 37 vr.; 5444, 46 vr.; 5445, 71 vr.; 5446, 90 vr.; 5447, 141 vr.; 5448, 69 vr.; 5449, 3 vr.; 5450, 12 vr.; 5451, 6 vr.; 5452, 37 vr. 5453, 43 vr.; 5454, 60 vr.; 5455, 83 vr.; 5456, 40 vr.; 5457, 65 vr.; 5458, 48 vr.; 5459, 43 vr.; 5460, 68 vr.; 5461, 77 vr.; 5462, 10 vr.; 5463, 35 vr.; 5464, 15 vr.; 5465, 30 vr.; 5466, 20 vr.; 5467, 2 vr.; 5468, 5 vr.; 2442; 1566, 150 s.; *et-Telvih ve'l-işâre Meşâriku'l-envâr*, Ar. 4145, 200 s., 1855-Tataristan. Kırık ta'lik, okunaklı ve tamdır; *et-Telvih ve'l-işâre Meşâriku'l-envâr* (*Şerhu Kitâbi Nisâbi'l-ahbâr*), Ar. 4139, III+150, 64 vr.; *Kitâbun Mecmû'*, Ar. 1234, 245 sayfa. Kitabın kapağında faydalı bilgiler, hadisler, dualar, nadir bilgiler, hikâyeler, vaazlar ve kıssalar vb. şeyleri toplayan bir kitap olduğu yazılmıştır. Ayrıca bu kitabın Şeyh es-Sâvî'nin vefatından sonra onun terekesinde bulunduğu kaydı düşünülmüştür. Okunaklı bir nesih ile yazılmış olan eserde konu başlıkları bulunmamaktadır. Hadislerin isnadları veya kaynakları verilmeden “rivayet edilmiştir ki”, “Hadiste denilmiştir ki”, “nakledilir ki” gibi ifadelerle sıhhatleri bilinmeyen hadislere ve hikâyelere bolca yer veren bir vaaz kitabıdır; *Mecâlisü'l-ebâr* ve *Mesâlikü'l-ahbâr*, Ar. 3199, 229 vr. XIX. yy. Tataristan. Müellifin mukaddime verdiği bilgilerden, eserin yüz meclis şeklinde tertip edildiği, *Mesâbihu'z-zulem* adlı bir kitaptaki sahih ve hasen hadisler üzerine yapılan bir şerh olduğu anlaşılmaktadır. Müellif ayrıca muteber tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf kitaplarında bulduğu bilgileri de eklemiştir. Birinci mecliste, “Rabbini zikreden ile zikretmeyenin misali, diri ile ölü gibidir” konusu ele alınmaktadır. Katalogda *Şerhu sıhahi'l-hadis* adıyla kaydedilen eser, büyük boy 202 varaktan oluşmakta olup, kırık nesih ile yazılmıştır; *Meşâriku'l-envâr*, Ar. 2701, 310 s.; *Mebâriku'l-ehzâr fi şerhi Meşâriki'l-envâr*, Abdüllatif b. Abdülaziz İbn Melek, Ar. 746, 516 vr.; 4137, 226 vr. 1841. yıl; 4138; *Şerhu Meşâriki'l-envâr*, Abdüllatif b. Abdülaziz (İbn Melek), Ar. 3672, II+445 vr.; *Mişkâtü'l-envâr fi letâifi'l-ahbâr*, Ar. 751, 26–191 vr. İmam Gazzâlî'ye ait olan eser, tefsir, hadis, sünen, âdâb, mev'iza ve nasihat kitaplarından derlenmiş olup, toplam 48 babdan oluşmaktadır. Sırasıyla ilk bab başlıkları ile son başlıklar şöyledir: İstiâze, besmele, İman ve İslâm, kelime-i tevhîd, tesbîh ve tahmîd, Hz. Peygamber'in yetişmesi, mi'racı, mu'cizeleri ve ona salavât, Kur'an, ilim, kıyamet ve ba's, cehennem, rahmet, cennet gibi konuları ele almaktadır; *Mişkâtü'l-envâr*, 1948, 742 s.; 2810, 2264, 2417, 452 s.; *Mevâhibü'l-Ledünniyye*, Ar. 1733, 1493. yıl; *Ehâdisu Kâ'bi'l-Ahbâr*, Ar. 1083, 16 sayfa. Kitap besmeleden sonra “Kâ'bü'l-Ahbâr (r.a.) dedi ki: Yüce Allah peygamberlerine indirdiği bazı kitaplarında buyurur ki: 'Ey Âdem Oğlu!...' ifadeleleriyle başlar. 5–13 varakları arasında yer alan işbu Kâ'b rivayeti uzunca bir vaaz niteliğindedir. Nesihle yazılmış olan risâleden sonra Farsça şiirler ve vaazlar vardır; *Aynü'l-ilm*, Muhammed b. Osman b. Ömer el-Belhî, Ar. 2161, 810 s.; 2320, 16 s.; 2325, 246 s.; 2325, 222 s.; 2344; 2541, 252 s.; 2601, 144 s.; 2614, 166 s.; 2738, 232 s.; 2736, 263 s.; 2766, 217 s.; 2804, 217 s.; 3025, 246 s.; 1887, 258 s.; 2811;

¹² Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Sait Toprak, “*Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ûşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'i*” (doktora tezi, 2005), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 140–173; Cemil Fâik es-Sâdîkî, “Sirâcü'd-dîn el-Ûşî, *Kitâbu Nisâbi'l-ahbâr li-Tezkireti'l-ahyâr*”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/1, 2005, s. 153–158.

2823; *Şerhu Ayni'l-ilm*, Aliyyu'l-Kârî, Ar. 2281, 402 s.; 2518, 734 s.; 2828, 1000 s.; *Dakâiku'l-ahbâr*, Kudai, Ar. 2328, 124 s.; 2270, 18 s.; *el-Lübâb*, Ar. 5469, 30 vr.; 5470, 28 vr.; 5471, 24 vr.; 5472, 33 vr.; 5473, 22 vr.; 5474, 14 vr.; 5475, 34 vr.; 5476, 31 vr.; 5477, 10 ; 5478, 4 vr.; 2273, 32 s.; 2312, 18 s.; 5553, 58 vr.; 5557, 31 vr.; *Şerhu'l-Lübâb*, Ar. 4452, 109 vr.; *en-Nurü'n-Nebevî*, eş-Şeyh Ebû Bekir b. Şeyh Seyfülhak b. Muslihuddin en-Nebevî et-Terâvenkî, Ar. 5547, 160 vr. Kırık bir ta'lik hatla yazılan eserin son sayfası eksiktir. İlim talebinden taharete, ibadetlere, menkibelere varıncaya kadar muhtelif konular ele alınmış, konular hadislerle işlenmiştir. Rivayetler isnadsız olarak verilmektedir. İsmnin çağrışım yaptığı gibi, Nur-i Muhammedi konusu ile ilgisi yoktur; *Cem'u'l-letâif*, Ar. 5534, 16 s; 5535, 21 s; 5536, 20 s; 5537, 24 vr.; 5551, 48 vr.; 5554, 52 vr.; *Ravzatü'l-ulemâ ve Cennâtü'l-urefâ*, Ar. 5550, 242 vr. 40 bab; *el-Cemâl* (vr. 2). Adı *el-Cemâl*, *el-Miskîn* ve *Cemâlü'l-müslimîn* şeklinde geçen (vr. 231) eserin girişinde müellif müslümanların çeşitli maslahatlarını, sâlihlerin edeplerini ve âriflerin mertebelerini toplayan bir kitap yazmak istediğini, *Beyzâvî*, *Keşşâf*, *Ebü'l-Leys es-Semerkanî* gibi tefsirlerden; *Mesâbih*, *Meşârik*, *Tenbihü'l-gâfilîn*, *Riyâzu's-sâlihîn*, *Firdevs* ve *Nisâbü'l-ahbâr* gibi hadis kitaplarından ve diğer bazı vaaz kitaplarından derlediği bilgileri 40 babta toplamış ve her babda ilgili hadisleri zikretmiştir. Temhîd ile başlayan eser, 1261'de (1845) İbrâhim b. İsmâil tarafından kırık bir ta'lik ile yazılmıştır; *Şerhu's-sudûr bi-Şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*, Ar. 5538, 168 vr. Ebü'l-Ma'sûm Abdul Allâm tarafından yazılmış olan eser ölüm konusunu işlemektedir. Baş tarafı eksik olan eserin sayfa kenarlarında çeşitli açıklamalar yer almaktadır. *Kenzü'l-Esrâr ve Levâkihu'l-efkâr*, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Said es-Sanhâcî el-Kâdî İbn Meşâbiz, Ar. 5549, 7+461. Kitap, dört rükünden oluşmaktadır: (a) Ulvî âlem hakkında olup, arş, kürsü, sur, cennet, sidre-i müntehâ, semâvât, melekler, yer ve gök arasındaki denizler, yağmur vb. (b) Süflî âlem hakkında: Yerler, yer sakinleri, gece ve gündüz, yerler arasında bulunanlar. (c) Ömür ve sorumlulukla ilgili hükümler hakkında: Ömür, ölüme hazırlık, ölüm, dünyanın anlamı, ölüm anı, nefis ve ruhun hakikati, ölüm ve sekerât, ölümlerin halleri. (d) Haşir ve neşir hakkında: Burada da kıyametin yaklaşması, kıyamet alâmetleri, Hz. Peygamber'in kıyamete kadar olacağını bildirdiği haberler, kıyametin kimler üzerine kopacağı, surun üfürülmesi, mahşer, azap, sual, cennet ve cehennem gibi konular. Eserdeki konular âyet ve hadislerle işlenmiş olup, vaaz ve nasihat amaçlı telif edilmiştir; *Şerhu kıssati'l-mi'râc*, Ar. 5544, 39 vr.; *Şerhu'l-ehâdis*, Ar. 4136, 221 vr.; *Fî Fezâili'l-a'mâl*, Ar. 5542, 29 vr.

e. Muhtelif Konularda Yazılmış Risâleler:

Resâilü's-Şeyh Celâleddin es-Süyûtî, Ar. 1999, 232 vr., Ali Ekber b. Efdal tarafından hicrî 1122 senesinde çok güzel bir nesih hatla yazılmıştır. Katalogda Süyûtî, *Hadis-i Nebevî* denilmiş ise de, büyük boy hacimli bir eser olan yazma, Süyûtî'ye ait çeşitli konularda irili ufaklı toplam 84 risâle içermektedir; *el-Keşf*

fi mucâvezeti hâzihi'l-ümme'ti ala'l-elf, Ar. 5543, 6 vr. milâdî 1769. Süyûtî'nin, bu ümmetin ömrüne dair rivayeti değerlendirdiği bir risâledir. 3 varaktan oluşan risâlenin başı eksiktir. Adı geçen risâle, Süyûtî'nin risâlelerini içeren elyazmasında da bulunmaktadır. Katalogda yanlışlıkla *el-Burhân*, Ebû Nasr b. Muhammed b. Muhammed b. Turhan el-Ferabî şeklinde geçmektedir; *Hadis fi hubbi'l-fukarâ*, Ar. 1093, 18 s.; *Risâle fi hayâti'l-Mehdî*, Süyûtî, Ar. 953, 120 s.; *Na't-i Şerîf*, Ar. 966, 2 s.; *Ta'birnâme*, (*Kitâbü'r-Ru'yâ mine's-sihâh*), Ar. 3613, XIX. yy. 15 vr.; *Ferâidü'l-kalâid alâ ehâdis-i Şerhi'l-akâid*, Ali el-Kârî, Ar. 1030, vr. 56-59; *Risâle fi mu'cizât*, Muhammed el-Vâiz ez-Zühhâdî, Ar. 4147, 223 vr.; *Mu'cizatu Muhammed*, Ar. 3582, 93 vr. XIX. yy.; *Şevâhidü'n-Nübüvve*, Ali el-Kârî, Ar. 1968, 296 vr. (Aynı ismi taşıyan eser Abdurrahman-ı Câmî'ye ait ise de, müracaat ettiğimiz katalogda Ali el-Kârî'ye nisbet edilmiştir); *Kitâbu Ahlâki'n-Nebiyye*, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî en-Nahvî, Ar. 1131, vr. 281-317. Birçok felsefi risâleden oluşan bir mecmuada yer alan bu risâle, oldukça güzel bir sülüs ile yazılmıştır; *Fî hakki'l-Mehdî*, Ali el-Kârî, Ar. 1805; *İcâzetnâme*, Ali et-Tüntarî, Ar. 2012, 2013, 2014. Tüntarî'nin, biri Gulam Kadir Ma'sûmî, diğer ikisi ise Ali Muhammed el-Bulgarî tarafından Ta'lim-i Tarikat için verilmiş her biri şeyhin mührünü taşıyan birer varaklık icâzetlerdir. Ta'lik hat ile yazılmış olan bu icâzetlerde şecere-i şerife-i Hazerât-i Nakşibendiyye'nin isimleri yer almaktadır; *Tenbihu ebnâi'l-asr ala tenzîhi enbâi Ebi'n-Nasr*, Mercânî, Ar. 3051, 15 s. 1295'te (1878) Burhaneddin b. Abdurrâfi' el-Menzilevî eş-Şibkâvî tarafından Kazan'da yazılmıştır.

B. Milli Kütüphane'de Bulunan Bazı Elyazması Eserler

1992'den itibaren Tataristan'ın değişik yerlerinden temin edilen 2000'den fazla yazmadan sadece 500'e yakını kataloga kaydedilmiştir. Guminiter Enstitüsü Gazetecilik Fakültesi hocalarından Raif Merdenof tarafından el yazısı ile hazırlanan bu katalog, -bazı hataları bulunmakla birlikte- yazmalara ulaşmada önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Henüz kataloglara girmediği için kalan 1500 yazmanın tetkikine imkân bulunamamıştır. Kalan bu yazmaların da en kısa zamanda kataloglarının yapılması, hadis ile ilgili eserlerin tesbitini mümkün kılacaktır. Söz konusu katalogda hadis ile ilgili otuz kadar yazma eser bulunmakta olup bazıları şunlardır:

a. Hadis Kaynakları ve Şerhleri

Mişkâtü'l-Mesâbih, no: 27, XVII yy.; no: 226, XIX yy.; no: 29, XVII. yy.; *Mişkât-i Şerîf*, no: 335, 7-29 vr., 1895. Meşhur Cibril hadisiyle başlayan eser, isnadı zikredilmeksizin, çeşitli konulardaki birçok sahih hadislerin derlenmesinden ibarettir. Bab başlıkları kırmızıyla yazılmıştır; *Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, no: 10, miladî 1707; no: 10, miladî 1690.

b. Hadis İlmine Dair Eserler

İlmü'l-hadîs, no: 335, miladî 1895. Hadis imamlarından, *Kütüb-i Sitte*'den ve bazı istilahlardan bahsedilmektedir; *İlmü'l-hadîs*, Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî, no: 407, 1888, 35–55 vr. Eser, hicrî 1151'de Mısır'da telif edilmiş, hicrî 1296'da da istinsah edilmiştir; *Muhtasarü câmi' li-Ma'rifeti usûli'l-hadîs*, no: 407, 1879, 56–63 vr. Katalogda Hüsameddin Müslimî'ye nisbet edilen eser, hadis usulü ve metin, sened, mütevâtir vb. hadis istilahlarını beyan eden bir mukaddime ile müellifin "Makasîd" dediği ve hadis çeşitlerini, hadis alma yollarını, ricâl isimlerinin tesbiti vb. çeşitli bahislerden oluşmaktadır. Sondan iki varak eksiktir; *Esâmü'r-ruvât fi'l-ehâdisi'l-mervîyye an Rasûlillâh*, Abdülmasîr Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed. no: 407, 63–91 vr. Eski Fustat Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin talebesi olan müellif, talebelere kolaylaştırmak için özellikle Kirmânî'nin Buhârî şerhinden istifade ederek böyle bir ricâl kitabı oluşturmuştur. İsimler alfabetik ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Azizcan b. Muhammedcan el-Aknavî tarafından 1888'de istinsah edilmiştir; *er-Risâletü'l-musannefe fi menâkibi'l-eimmeti'l-müctehidin ve'l-musannefi'n*, Ebül-Fazl Kâsım b. Kutluboga el-Hanefî, no: 407, 92–119 vr. Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrizî'nin Hanefî imamları hakkında bir kitap yazdığını söyleyen müellif, kendisinin de bu âlimlerin hayatları hakkındaki mâlûmata ilâvede bulunmak istediğini ve bu kitabı yazdığını belirtmektedir. Biyografilerini verdiği âlimlerin isimlerini sayfa kenarında kırmızı ile ve alfabetik olarak veren eser, Azizcan b. Muhammedcan el-Aknavî tarafından 1888'de yazılmıştır.

c. Erbaîn Türü Hadis Derlemeleri

Erbaûn Hadîs, no: 102, XIX yy. Hadis ve hikâyeler ihtiva etmektedir; *Kitâbü'l-Hadîs*, no: 147, XIX yy başı. Farklı hadis kitaplarından derleme hadisler içermektedir.; *Hadîs*, no: 405. Yanlışlıkla *Mişkât* diye kaydedilen ve adı sanı bilinmeyen bu hacimli yazma, pek titiz olmasa da alfabetik bir hadis derlemesidir. Münâvî'nin *Kenzü'l-hakâik*'i olması muhtemeldir. Hepsi elif harfi ile başlayan 2000 kadar rivayet bulunmaktadır; *Ehâdis*, no: 267, XX yy. başı. Münâvî'den yapılan bu derleme dört *Erbaîn*'den oluşmaktadır; *Ehâdis*, no: 262, XIX yy. son çeyreği; *Hadîs ve Şiir*, no: 193, XIX yy. sonu; *Hadîs*, no: 133, XIX yy.; no: 219, XIX yy. sonu; no: 320, XVII yy.; no: 325, XVII yy.; no: 372, XIX yy.; no: 338, XIX yy. başı; no: 358, 1901; no: 374, XIX yy. ortası. Baş ve sonu eksik, rivayetlerle bir vaaz kitabıdır.

d. Hadislerle Vaaz ve Nasihate Dair Eserler

Nisâbü'l-ahbâr, no: 79, miladî 1858; no: 420, XVIII yy. İkinci nüsha, Şah Velî b. Merhum Abdülkâdir'e ait olup, Birevî Köyü'nde Mevlânâ Molla Nâsirüddin b. Molla Abdülhakîm Medresesi'nde iken yazmıştır; *Kitâbü'l-Lübâb*, no: 79, miladî 1858, (40 bab ve her babda 10 hadis var); no: 51, miladî

1849, Katalogda *Ahadisu'n-Nebeviyye* olarak kaydedilmiştir; *Mev'izatü'n-Nebiyy*, no: 366, XIX yy. ortası.

e. Muhtelif Konularda Yazılmış Risâleler

Beyânü mu'cizeti'n-Nebî, no: 305, XIX yy. II. çeyreği; *Mu'cizetü'n-Nebî*, no: 346, XIX yy. başı; *Kitâbü's-Sünne et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-siretü'l-Ahmediyye*, Muhammed Çelebi, no: 160, XIX yy. ortası.

C. Tarih Enstitüsü Mirashanesi'ndeki Elyazmaları

Tataristan Fenler Akademisi, Şehâbeddin Mercânî isimli Tarih Enstitüsü Mirashanesi Kazan'da bulunan ve elyazmaları bakımından hayli zengin olan kütüphanelerden birisidir. Ancak bazısı el yazısı ile bazısı daktilo ile Rusça ve Tatarca hazırlanmış olan buradaki kataloglardan fazla yararlanma imkânı bulamadığımı ifade etmeliyim. Sadece Arapça tasnif edilmiş kutulardan hareketle tesbit edilen bazı eserlere burada işaret edilmiştir.

a. Hadis Kaynakları ve Şerhleri

el-Muvatta' bi-rivâyeti'l-imâm Muhammed Hasan eş-Şeybânî, 39/262, İshak b. Celâl b. Muhammed es-Sakî tarafından hicrî 1014 senesinde Serhend'de istinsah edilmiştir. Arapça'dır, kenarlarında pek çok ta'lik ve haşiyeler mevcuttur; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, no: 39/229. hicrî 1281'de Sâlih b. Yakup el-Kazanî, Molla Hammad b. Molla Hâlid el-Kazanî Medresesi'nde istinsah etmiştir. Küçük boy, harika bir ta'lik yazı ile yazılmıştır; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, no: 39/650. 551 vr., 2-3 farklı kişi tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Abdülhak ed-Dihlevî (1052/1642) no: 126/229, 123/1002; *Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Abdülhak ed-Dihlevî (1052/1642) no: 92/969; *Nevâdirü'l-usûl*, no: 39/652, Hakîm et-Tirmizî, Arapça, büyük boy, 264 vr., kırık ta'lik, muhtemelen XIX. yüzyıla ait; *el-Câmiu's-sagîr*, Süyûtî, no: 78/417, orta boy 388 vr., sondan bir iki varak eksiktir. Okunaklı bir nesihle, hadis ilk kelimesi kırmızı kalemle yazılmıştır.

b. Hadis İlmine Dair Eserler:

Câmi' muhît li-ma'rifeti ulûmi'l-hadîs, 109/990–1, vr. 2–39. Muhtemelen Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eseridir.

c. Erbaîn Türü Hadis Derlemeleri:

el-Futûhâtü'l-vehbiyye bi-şerhi'l-Erbaîn en-Neveviyye, Şeyh İbrâhim b. eş-Şeyh Mer'î b. Atıyye el-Mâlikî, 39/216, istinsah tarihi: hicrî 1165. 275 varaktır, kırık nesih hat ile yazılmıştır, Arapça'dır ve baştan 1–2 yaprak eksiktir; *el-Hutabü'l-erbaîn*, 39/432, Molla Ubeydullah tarafından hicrî 1244'te istinsah edilmiştir. Her hutbe bir hadisten oluşmaktadır. Arapça ve kenarlarında ta'likler vardır. Eser, mecmuanın 228–243 varakları arası arasında yer almak-

tadır; *Kırk Hadis*, 39/432, Hadisten sonra Farsça tercümesi bulunan risâlenin ismi de derleyeni de belli değildir; *el-Hadîsü'l-erbâîn*, 39/664, 29–46 varaklar arası, bazı ta'likler var, XIX. yy.'a ait olsa gerek. Nevevî'nin veya başka bir zatın *Erbâîn*'i olabilir; *Erbaûne Hadîsen*, no: 111/991–1, 109/990–1, 114/995–4, 5; *Şerhu'l-erbâîn*, 114/995, 111/991–1, 108/989–3; *Mecmau'l-ehâdis maa şürûhihi'l-mu'tebere*, 39/754, iki cüzden oluşan yazmanın ilk cüzünde 324, ikinci cüzünde ise 125 hadis bulunmaktadır. 274 varaktır. Kursavî'nin *Kitâbü'r-Rikâk* adlı şerhi olmalıdır.

d. Hadislerle Vaaz ve Nasihate Dair Eserler:

Mişkâtü'l-envâr fi letâifi'l-ahbâr li't-tahdîd ilâ süneni seyyidi'l-muhtâr, 39/158. İmam Gazzâlî'nin bu eseri, tefsir, hadis, sünen, âdâb, mev'iza ve nasihat kitaplarında yaptığı incelemelerden derlediği toplam 48 babdan oluşmaktadır. Ancak sonu eksik olan yazmanın sadece 30. baba kadar olan kısmı bulunmaktadır. Büyük boy 102 vr. olan yazma, okunaklı bir ta'lik hatla yazılmıştır; *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve es-sîretü'l-Ahmediyye*, İmam Birgivî, 39/206. Ta'lik hat ile yazılan bu Arapça eser, 86 varaktır ve eksiktir; *Münebbihâtü İbn Hacer*, 39/510. 1835'te istinsah edilmiştir; *Kitâbü'l-Lübâb*, no: 39/548, 38 vr., küçük boy, kırık nesih; no: 39/775, 41–78 vr. arası; *Kitâbü'l-Lüma' fi'l-havâdis*, 39/666, büyük boy, yaklaşık 250–300 vr., ta'likle yazılmış, vaaz, nasihat türü bir eserdir. Sonunda *Lüm'a-i Şerîf* denilmektedir; *İhyâü ulûmi'd-dîn*, no: 142/276; *Dakâiku'l-ahbâr fi zikri'l-cenneti ve'n-nâr*, 39/2138, 92 vr., küçük boy, eksik olup dağılmış vaziyettedir.

e. Muhtelif Konularda Yazılmış Risâleler:

Şifâ-i Şerîf, no: 141/274, 142/276, 183/384; *Delâilü nübüvveti Muhammedî ve Şemâilü fütüvveti Ahmedî*, Altıparmak diye bilinen bu meşhur kitap, Osmanlıca nefis bir nesihle yazılmış, büyük boy 512 varak olup sonu eksiktir.

D. Kazan Dil Edebiyat Enstitüsü Kütüphanesi Farsça Elyazmaları Katalogu¹³

C. M. Gilejiddinov tarafından hazırlanıp yayınlanan bu katalog çeşitli ilim dallarında birçok Farsça elyazması içermektedir. Hadis ile ilgili olarak kaydedilen yazmalar şunlardır: *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) no: 2621; *Dibâce li-Mişkâti'l-Mesâbih*, Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî (1052/1642) no: 2621; *Cihil Hadîs*, Eserin müellifinin Ahmed Yesevî olması muhtemeldir; *Şerh-i Hadîs*, Nurvezzi.

E. Milli Arşiv'de Bulunan Elyazması Eserler

Kazan'daki Milli Arşiv'de toplam 216 yazma bulunmaktadır ve çoğu tefsir, fıkıh, usul ve mantık ile ilgilidir. Burada hadis ile ilgili *Erbaûn* (no: 11079, 104/29) adıyla bir tek esere rastlanabilmiştir. Risâlenin ve müellifin adı ilk sayfanın tahrip olması dolayısıyla tesbit edilememiştir. 53 varakta, 40 hadis bulunan risâlede 40. hadis hariç diğerleri açıklamalı ve hikâyelidir.

Sonuç

Müslüman Tatarlar'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri ve günümüz Tataristan'ının başkenti olan Kazan, asırlardır pek çok âlime, birçok medrese ve ilim merkezine ev sahipliği yapmıştır. Bilhassa son iki üç asırda, başta Arapça ve fıkıh olmak üzere birçok İslâmî ilim sahasında ilmî faaliyetler süregelmiştir. Hadis ilmindeki gelişmeler ise son bir iki asırda görülmektedir. İslâm'ın asırlarca yaşandığı her coğrafyada olduğu gibi, Kazan'da da hemen her ilim dalında yüzlerce, hatta binlerce kıymetli elyazması eser bulunmaktadır. Asırlar boyu süren istilâlar, savaşlar ve son yüzyılda yaşanan ihtilâller bu tarihî mirasın korunmasını zorlaştırmış, dolayısıyla pek çok yazma eser maalesef günümüze ulaşamamıştır. Her şeye rağmen bugün Kazan kütüphanelerinde gördüğümüz elyazmaları bütün badirelerden sonra muhafaza edilebilen birkaç bin eserden oluşan büyük bir hazinedir.

Görebildiğim kadarıyla, diğer İslâm ülkelerinde, ya da Avrupa'nın meşhur kütüphanelerinde olmayıp da sadece burada bulunan “çok ender” sayılabilecek eser yoktur. Ancak “kadim” diyebileceğimiz bazı eski yazmalara –az da olsa– rastlanmaktadır. Tahmin edilebileceği üzere bu kadim yazmalar, bu coğrafyada yazılmış eserler olmayıp, büyük bir ihtimalle tüccarlar vasıtasıyla Bağdat, Buhârâ, Medine gibi eski ilim merkezlerinden getirilmiş olmalıdır. Zira yukarıda da söylediğimiz gibi, bu bölgedeki hadis çalışmalarının tarihi çok eskilere gitmemektedir.

Kazan kütüphanelerindeki yazma nüshalarının çokluğundan hareketle, bölgede en yaygın olan hadis kaynaklarının Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Begavî'nin *Mesâbihü's-Sünne* ve Süyûtî'nin *el-Câmiu's-sagîr* adlı eserleriyle, bunlar üzerine yapılmış değişik şerhlerin olduğunu söyleyebiliriz. Hadis ilimlerine dair eserler pek fazla değildir. Aynı şekilde *Kütüb-i Sitte* ve şerhleri de azdır. Muhtelif konularda küçük risâleler görülmektedir.

Bölgede daha çok vaaz türü eserlerle, hadis derlemeleri rağbet görmüştür. Bu konuda *Nisâbü'l-ahbâr*, *Mişkâtü'l-envâr*, *Aynü'l-ilm* ve *Lübâb* gibi kitapların birçok nüshasının bulunması, ayrıca kırk hadis türü risâlelerin yaygın olması dikkat çekmektedir. Hatta Tataristan'da en yaygın olan kitabın el-Üşî'nin *Nisâbü'l-ahbâr* adlı eseri ve onun şerhi olduğunu söyleyebiliriz. Müellifi Oş'lu olan eser, elyazmalarından hareketle yeniden tahkik edilerek basılmalıdır.

¹³ C. M. Gilejiddinov, Kazan 2002, 252 s. bk. s. 152–155.

Mevcut yazmaların çoğunda icâzet ya da ferağ kayıtları bulunmaması veya ilk ve son sayfalarının eksik olması sebebiyle hangi kitapların ne zaman ve nerede okunduğu, okutulduğu tesbit edilemedi. Ayrıca elyazmalarının bir kısmının ne oldukları tesbit edilememiş, bazıları ise yanlış kaydedilmiştir. Bu hususta mevcut kataloglara tam güvenilmemelidir. Uzun incelemeler sonucu elyazmalarının mütehasşislar tarafından yeniden tesbit edilmesi ve katalogların buna göre yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Gerek Milli Kütüphane'deki iki bin elyazmasının 1992'den itibaren Tataristan'ın değişik yerlerinden temin edilmiş olması, gerekse Elmed, Bulgar ve Yar Çallı şehirlerinden edindiğim intibadan hareketle, hâlihazırda dahi mescitlerde, medreselerde ve halkın elinde birçok elyazması bulunmaktadır. Genellikle de bu kitapların ne oldukları ve ne kıymet ifade ettikleri bilinmemekte, sadece dedelerinden bir yadigâr olarak el altında saklanmaktadır. Oysa bunların ya Müftiyet, ya da Rusya İslâm Üniversitesi tarafından toplanması ve üniversite kütüphanesinde ilim adamlarının istifadesine sunulması gerekmektedir. Bunun için öğrencilerin, imamların ve muhtesiplerin yardımlarına başvurulmalıdır.

Ayrıca özelde Kazan, genelde Tataristan'da bulunan elyazmaları, her bir ilim dalı açısından tetkik edilmeli, ilim dünyasına tanıtılmalıdır. Bu istikamette çalışmaların belli bir proje dahilinde ve organizeli bir şekilde yürütülmesi ve sonuçlarının Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak yayımlanması ilim dünyası için büyük bir hizmet olacaktır. Bilhassa bu bölgenin genç araştırmacılarının, yüksek lisans veya doktora çalışmalarında bu tür konuları ele almaları çok isabetli olacaktır. İnaniyorum ki geleceğin Mercani'leri, dedelerinden kalma bu çok değerli mirasa bu şekilde hizmet etmek suretiyle sahip çıkacaklar ve âlim dedelerinin ruhlarını da şâd edeceklerdir.

“Tataristan-Kazan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine”

Özet: Kazan, asırlardır müslümanların en önemli yerleşim ve ilim merkezi olma özelliğine sahip bir şehirdir. Medreseleriyle, âlimleriyle, üniversiteleriyle, matbuatıyla, binlerce elyazmasına ev sahipliği yapan kütüphaneleriyle meşhur olmuştur. Yaşadığı savaşlar ve ihtilâller sebebiyle geçmişten bu yana sahip olduğu ilmi miras yeterince korunamamış olmasına rağmen Kazan kütüphanelerinde yine de binlerce elyazması eser bulunmaktadır. Bu makale, Kazan'daki birkaç kütüphanede bulunan hadis ilmi ile ilgili elyazmalarını tanıtmayı ve oradan hareketle tarihten bu yana Kazan bölgesindeki hadis kültürünü hangi kitapların oluşturduğunu tesbit etmeyi amaçlamaktadır. Sınırlı imkânlarımız sebebiyle konu ile ilgili bütün elyazmalarını görme ve inceleme mümkün olmamışsa da, makalede tanıttığımız eserler bu konuda bize yeterli fikir vermektedir. Buna göre, bölgede en çok kullanılan kaynak Tebrizi'nin *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'i, halkın elinde hadislerden oluşan en yaygın eser, el-Üşî'nin *Nisâbü'l-ahbâr*'ı ve en fazla rağbet gören derlemeler *Erbain* türü eserlerdir.

Atf: Bünyamin Erul, “Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, IV/2, 2006, ss. 107-125.

Anahtar kelimeler: Hadis, Sünnet, Tataristan, Kazan, Elyazmaları.